

Судова практика і проблеми
вдосконалення законодавства

А.Г. Ярема,
секретар Судової палати у цивільних справах
Верховного Суду України,
заслужений юрист України

А.В. Лужанський,
науковий консультант управління
забезпечення діяльності Судової палати
у цивільних справах Верховного Суду України,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України

Поєднання боржника і кредитора в одній особі як підстава припинення цивільного зобов'язання

Summary

The article studies the legal nature of uniting the debtor and the creditor in one person as the ground for termination of civil obligation. The authors identified a segment of relations between the debtor and the creditor, which is covered by Article 606 of the Civil Code; classified the grounds of accrual of obligation and clarified their influence on the possibility of termination of obligation in consequence of uniting the debtor and the creditor in one person; studied the place of this ground in the system of legal facts based on the subject's will characteristic and also defined the notion of "uniting the debtor and the creditor in one person"

Цивільне законодавство України визначає широке коло підстав припинення зобов'язання. Їх законодавче визначення безпосередньо впливає на врегулювання державою зобов'язальних правовідносин, якими пронизаний цивільний оборот, та має надзвичайно важливе значення для стабільності останнього.

За змістом положень ч. 1 ст. 598 Цивільного кодексу України (далі — ЦК) встановлення підстав припинення зобов'язання частково або у повному обсязі здійснюється за взаємною домовленістю між сторонами договору або ж визначається законом.

У цивільному праві однією з підстав припинення зобов'язання, що встановлена законом, є поєднання боржника і кредитора в одній особі.

Попри те, що спори щодо припинення зобов'язань із зазначеної підстави у судовій практиці не є надто поширеними, суди по-різному підходили до тлумачення ст. 606 ЦК, що було зумовлено труднощами як при наданні правової оцінки складовим цієї підстави, так і при її розрізненні від інших підстав припинення зобов'язань, наприклад, унаслідок зустрічного зарахування однорідних вимог відповідно до ст. 601 зазначеного Кодексу.

Разом з цим від правильного розуміння учасниками цивільних правовідносин положень ст. 606 ЦК та відповідного їх тлумачення судами значною мірою залежить як обрання належного способу захисту цивільних прав та інтересів, так і ефективність такого захисту.

Певним аспектам дослідження правової природи підстав припинення зобов'язання у різні часи присвячували свої праці багато вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема, М. О. Єгорова¹, М. В. Каплюк², В. М. Коссак³, А. В. Коструба⁴, Н. С. Кузнецова⁵, Р. А. Майданик⁶, О. А. Підпригора⁷, І. С. Продаєвич⁸, Ю. Л. Сенін⁹, М. М. Сібільов¹⁰ та ін.

Однак останнім часом в Україні не було опубліковано не лише спеціальних монографічних досліджень щодо правової природи поєднання боржника і кредитора в одній особі як підстави припинення цивільного зобов'язання, а й наукових статей, окремо присвячених цій темі.

Невирішеними раніше частинами загальної проблеми, які потребують дослідження, вважаємо неповну з'ясованість правової природи

поєднання боржника і кредитора в одній особі як підстави припинення зобов'язання, місця цієї підстави у системі юридичних фактів за ознакою волі суб'єкта цивільних правовідносин, а також відсутність визначення поняття «поєднання боржника і кредитора в одній особі».

Зважаючи на це, метою статті є формулювання висновків, що можуть бути використані як у подальших теоретичних дослідженнях, так і в правозастосовній практиці.

У цивілістичній доктрині поєднання боржника і кредитора в одній особі можна вважати класичною підставою припинення зобов'язання, що була сформована саме римським приватним правом

Усвідомлюючи неможливість всеосяжного та детального висвітлення в межах наукової статті всіх складних питань, пов'язаних із припиненням зобов'язання із зазначеної вище підстави, ми у цьому дослідженні поставили перед собою такі завдання:

– з'ясувати сегмент правовідносин між боржником і кредитором, який охоплюється сферою регулювання ст. 606 ЦК;

– визначити місце цієї підстави у системі юридичних фактів за ознакою волі суб'єкта та з'ясувати, чи може поєднання боржника і кредитора в одній особі встановлюватися у результаті взаємної домовленості між сторонами договору;

– надати визначення поняття «поєднання боржника і кредитора в одній особі».

У сучасному цивільному праві країн романо-германської правової сім'ї поєднання боржника і кредитора в одній особі як підстава припинення зобов'язання є запозиченням з римського приватного права.

У Стародавньому Римі зобов'язання розцінювалося як певний правовий зв'язок (*juris vinculum*), встановлюваний у відносинах між двома особами — кредитором, якого зобов'язання пов'язує правом вимоги (*reus credendi*), та боржником, пов'язаним обов'язком, боргом (*reus debendi*)¹¹.

Попри відсутність на той час стрункої системи підстав припинення зобов'язальних правовідносин у цивілістичній доктрині поєднання боржника і кредитора в одній особі можна вважати класичною підставою припи-

¹ Див.: Єгорова М. А. Прекращение обязательств: опыт системного исследования правового института: Монография. — М., 2014. — 752 с.

² Див.: Каплюк М. Поєднання зобов'язаної й управленої сторін в одній як підстава припинення в одній особі як підстава припинення господарських зобов'язань // Підприємництво, господарство і право. — 2012. — № 9. — С. 72—74.

³ Див.: Коссак В. М. Проблеми припинення зобов'язань за новим Цивільним кодексом України [Текст] / В. М. Коссак // Актуальні проблеми держави і права. Вип. 23. — О., 2004. — С. 11—17.

⁴ Див.: Коструба А. Виконання зобов'язання як правоприпиняючий юридичний факт у зобов'язальній сфері // Підприємництво, господарство і право. — 2012. — № 2. — С. 91—95; Коструба А. Правоприпиняюча властивість юридичних фактів у цивільному праві України (в аспекті поділу на дії та події) // Право України. — 2011. — № 6. — С. 161—168.

⁵ Див.: Зобов'язальне право: теорія і практика. Навч. посібник / О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць та ін.; За ред. О. В. Дзери. — К., 1998. — 912 с.

⁶ Див.: Майданик Р. А. Припинення іпотеки виконанням основного зобов'язання: юридична природа та умови // Вісник Верховного Суду України. — 2015. — № 9. — С. 41—48.

⁷ Див.: Підпригора О. А. Основи римського приватного права [Текст]: підручник / О. А. Підпригора. — К., 1995. — 264 с.; Підпригора О. А. Римське приватне право: Підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів: Вид. 3-є, перероб. та доп. — К., 2001. — 440 с.

⁸ Див.: Продаєвич І. С. Загальні підстави розірвання договору / І. С. Продаєвич // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. — О., 2008. — Вип. 41. — С. 207—211; Продаєвич І. С. Припинення зобов'язання неможливістю його виконання: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — О., 2009. — 19 с.

⁹ Див.: Сенін Ю. Л. Підстави припинення зобов'язань та місце новації серед цих підстав // Вісник Верховного Суду України. — 2012. — № 3. — С. 30—35.

¹⁰ Див.: Сібільов М. М. Зобов'язальне право і зобов'язання (Розділ IV. Глава 21.) // Цивільне право України. Частина перша [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти / Ч. Н. Азімова, М. М. Сібільов, В. І. Борисова та ін.]; За ред. проф. Ч. Н. Азімова, доцентів С. Н. Приступи, В. М. Ігнатенка. — Х., 2000. — 368 с. — С. 287—296.

¹¹ Див.: Иоффе О. С., Мусин В. А. Основы римского гражданского права. Л., 1975. — С. 90—91.

нення зобов'язання, що була сформована саме римським приватним правом.

Вона мала назву *confusio* — «збіг», «поєднання» і базувалася на принципі «*Nemo potest sibi debere*» — «Ніхто не може бути винен самому собі»¹². Згідно із визначенням, сформульованим римським юристом Помпонієм, зобов'язання припиняється, якщо в зобов'язальному відношенні кредитор і боржник поєднуються в одній особі — «... *obligatio ... resolvitur ... cum in eadem personam ius stipulantis promittentisque devenit*» (D. 46. 3. 107)¹³. Найчастіше це мало місце, коли боржник ставав спадкоємцем кредитора і навпаки: якщо хто-небудь ставав спадкоємцем свого боржника, то в силу збігу він перестає бути кредитором — «*Cum quis debitori suo heres exstitit, confusio creditor esse desinit*» (D. 18.4. 2.18)¹⁴.

У цивільному законодавстві, яке діяло до початку ХХ ст. на території України, що входила до складу Російської імперії, такої чітко та окремо виділеної загальної підстави припинення зобов'язань не було.

Разом з цим окремі її елементи містилися в положеннях ст. 1260 Законів цивільних (ч. I т. X Зводу законів Російської імперії; почав діяти із 1 січня 1835 р., чинність у частині цивільного права було поширено на Лівобережну Україну у 1840 р., на Правобережну Україну — у 1842 р.)¹⁵. Цією нормою було передбачено: «Ежели одинъ изъ сыновей отдалъ отцу на сохранение свои деньги, или другое движимое имущество, а отецъ умеръ не отдавъ ихъ, то другіе сыновья должны, до раздѣла въ отцовскомъ имѣннн, тотъ долгъ отцовскій уплатить брату, раздѣлив оный между собою, въ томъ числѣ и съ нимъ, на равныя части. То же правило относится и къ имуществу, ввѣренному сыновьями матери»¹⁶.

Така підстава припинення зобов'язання, як поєднання боржника і кредитора в одній особі, була втілена у вітчизняне законодав-

ство дещо пізніше — на початку радянського періоду історії України. Хоча зі зрозумілих причин у ті часи, особливо у непрофесійному середовищі, було не прийнято говорити про багатий загальносуспільний цивілістичний спадок, що дістався від рабовласницької держави, та вплив древньоримських юридичних доктрин на становлення цивільного законодавства держави іншого соціального типу, тим не менше, у п. «в» ст. 129 Цивільного кодексу УРСР 1922 р.¹⁷ було передбачено, що зобов'язання припиняється цілком або частково поєднанням боржника і кредитора в одній особі з тим, що при їх роз'єднанні зобов'язання знову поновлюється. Таке саме положення містилося і у п. «в» ст. 129 Цивільного кодексу РСФРР 1922 р.¹⁸, який діяв і на території тогочасної Білорусії¹⁹.

Така ж правова конструкція з незначними редакційними відмінностями була відтворена і в ст. 219 Цивільного кодексу Української РСР 1963 р. (далі — ЦК 1963 р.), якою було встановлено: «Зобов'язання припиняється збігом боржника і кредитора в одній особі. Якщо згодом цей збіг припиняється, зобов'язання виникає знову». Ця норма була викладена в узагальненому вигляді, без деталізації щодо можливості припинення зобов'язання у його частині. До того ж, на відміну від попередньої редакції Кодексу 1922 р., в якому щодо зобов'язання вживався термін «поновлення», у Кодексі 1963 р. законодавець оперував поняттям «виникнення». На нашу думку, це можна пояснити тим, що про поновлення дії чого-небудь можна вести мову лише у разі попереднього призупинення такої дії, а не припинення.

Основами цивільного законодавства СРСР і союзних республік, затвердженими Законом СРСР від 8 грудня 1961 р.²⁰, у гл. 1 «Загальні положення про зобов'язання» розд. III «Зобов'язальне право» підстави припинення зобов'язань не врегульовувалися.

¹² Див.: Римское частное право: Учебник / Под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. — М., 2006. — С. 236.

¹³ M. Carmen Jiménez Salcedo. Algunas reflexiones sobre la confusión como modo de extinción de las obligaciones en derecho romano // Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña. — № 7. — 2003. — P. 481—492. // <http://ruc.udc.es/dspace/bitstream/2183/2275/1/AD-7-24.pdf>

¹⁴ Див.: Римское частное право: Учебник / Под ред. проф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского. — М., 2012. — С. 307.

¹⁵ Див.: Я сь О. В. Звід законів Російської імперії // Енциклопедія історії України: У 10 т. — Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К., 2005. — 672 с.

¹⁶ Див., напр.: Сводъ законовъ Россійской имперіи. Томъ десятый. Часть I. Законы гражданскіе. — СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии. — 1857. — С. 249 // <http://www.runivers.ru/lib/book7372/388202/>

¹⁷ Див.: Постанова ЦВК УРСР «Про надання чинності Цивільному кодексу УРСР» від 16 грудня 1922 р. // ЗУ УРСР. — 1922. — № 55. — Ст. 780 // http://yurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_ussr_1922.pdf

¹⁸ Див.: Гражданский кодекс РСФСР от 31 октября 1922 г. По изданию: Хрестоматия по истории отечественного государства и права. 1917—1991 гг. / Под ред. О. И. Чистякова. — М., 1997. — С. 128—129.

¹⁹ Див.: Постановление президиума ЦИК Белоруссии «О введении в действие гражданского кодекса РСФСР» от 2 февраля 1923 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства Социалистической Советской Республики Белоруссии. — 20.03.1923. — № 3. — Ст. 29. — С. 1—2 // http://www.law.bsu.by/pub/11/Uzakonenu3_1923.pdf

²⁰ Див.: Закон СССР «Об Утверждении Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик» от 8 декабря 1961 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1961. — № 60. — Ст. 525.

У гл. 8 розд. III з аналогічними назвами Основ цивільного законодавства СРСР і радянських республік від 31 травня 1991 р.²¹ містилася ст. 73 «Припинення зобов'язання». У цій статті вичерпного переліку підстав припинення зобов'язання наведено не було, зазначалися лише такі підстави, як: виконання, здійснене належним чином; залік зустрічної однорідної вимоги; неможливість виконання, якщо вона викликана обставиною, за яку боржник не відповідає. Частиною 4 зазначеної норми було встановлено, що «законодавством і договором можуть бути передбачені інші випадки припинення зобов'язань» (що, власне, було предметом регулювання згаданої вище ст. 219 ЦК 1963 р.).

Стаття 606 чинного ЦК має таку редакцію: «Зобов'язання припиняється поєднанням боржника і кредитора в одній особі». Як бачимо, зберігши саму цю підставу припинення зобов'язання у незмінному вигляді, законодавець відмовився від регламентування у цій нормі можливості припинення такого поєднання у подальшому та його правового наслідку — виникнення зобов'язання знову. На остаточне формулювання зазначеної норми вплинули як положення римського приватного права, так і пізніша їх інтерпретація у вітчизняному цивільному праві радянського періоду. Також замість терміну «збіг», який використовувався у попередній редакції Кодексу, вжито термін «поєднання».

З огляду на сферу дії ЦК та враховуючи те, що припинення зобов'язання, як і саме зобов'язання, є інститутом цивільного права, ст. 606 зазначеного Кодексу застосовується лише щодо цивільних, а не будь-яких інших правовідносин, наприклад, тих, що виникають на стадії виконавчого провадження, сторонами якого є стягувач і боржник, адже відносини, пов'язані з виконанням судового рішення, характеру цивільно-правових не мають

Ретроспективний аналіз норм, що в різні періоди регулювали припинення зобов'язань у разі поєднання боржника і кредитора в одній особі, дає підстави для висновку про те, що до набуття Україною незалежності ця правова конструкція була уніфікованою із законодавством союзних республік. У результаті прийняття нового ЦК у 2003 р. відбулася певна трансформація шляхом наближення змісту цієї

підстави припинення зобов'язання до класичної римської формули.

Зазначимо, що з огляду на сферу дії ЦК та враховуючи те, що припинення зобов'язання, як і саме зобов'язання, є інститутом цивільного права, ст. 606 зазначеного Кодексу застосовується лише щодо цивільних, а не будь-яких інших правовідносин, наприклад, тих, що виникають на стадії виконавчого провадження, сторонами якого є стягувач і боржник, адже відносини, пов'язані з виконанням судового рішення, характеру цивільно-правових не мають.

Поєднання боржника і кредитора в одній особі, на нашу думку, має наслідком припинення будь-якого невиконаного або неприпиненого цивільного зобов'язання незалежно від тієї чи іншої підстави його виникнення, передбаченої ст. 11 ЦК

На наше переконання, однією з обов'язкових передумов припинення з будь-якої підстави будь-якого цивільного договірної, недоговірної (деліктної) чи встановленого законом зобов'язання є його наявність, зумовлена виникненням та подальшим строковим, обмеженим у часі, існуванням такого зобов'язання. Тобто у повному обсязі чи частково припинитися можуть лише такі зобов'язання, що реально та фактично існують на час їх припинення, є невиконаними або неприпиненими.

Що стосується підстав виникнення зобов'язання, то на зобов'язальну суть правовідносин між боржником та кредитором вони не впливають, оскільки є лише встановленою та санкціонованою законом першоосновою появи джерела зобов'язання, а останнє, у свою чергу, пов'язує його контрагентів між собою до моменту припинення зобов'язання, у тому числі внаслідок втрати його стороною статусу останньої — боржника чи кредитора. Також у цьому контексті не має правового значення й те, чи є зобов'язання основним (наприклад, грошове зобов'язання), чи похідним від нього (наприклад, установлене ч. 2 ст. 625 ЦК зобов'язання боржника, який прострочив виконання грошового зобов'язання, сплатити на вимогу кредитора суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом). Звичайно ж,

²¹ Див.: Основы гражданского законодательства Союза ССР и республик от 31 мая 1991 г. № 2211-1 // <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v2211400-91>

якщо йдеться про правочин як підставу виникнення зобов'язання, мається на увазі лише правомірний правочин, недійсність якого прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним.

Таким чином, поєднання боржника і кредитора в одній особі, на нашу думку, має наслідком припинення будь-якого невиконаного або неприпиненого цивільного зобов'язання незалежно від тієї чи іншої підстави його виникнення, передбаченої ст. 11 ЦК.

З огляду на те, що всяка дія є наслідком волевиявлення, та враховуючи, що поєднання боржника і кредитора в одній особі характеризується відсутністю чинника волі, на нашу думку, зазначена підстава припинення зобов'язання зумовлюється подією

У цивілістичній літературі пропонуються різні критерії для класифікації підстав припинення зобов'язань. Одним із таких критеріїв є воля сторін зобов'язання щодо його припинення.

У вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі переважна більшість дослідників вважає, що поєднання боржника і кредитора в одній особі належить до підстав припинення зобов'язань, що не залежать від волі сторін у зобов'язанні²². Такими підставами ЦК також визначає: неможливість виконання зобов'язання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає (ст. 607); смерть боржника, якщо зобов'язання є нерозривно пов'язаним з його особою і у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою, та смерть кредитора, якщо зобов'язання є нерозривно пов'язаним з особою кредитора (ст. 608); ліквідація юридичної особи (боржника або кредитора), крім випадків, коли законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу, зокрема за зобов'язаннями про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю (ст. 609).

²² Див., напр.: Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К., 1999. — Кн. 1 — 864 с.; Гражданское право. В 2-х ч. Ч. 1 / Отв. ред. Мозолин В. П., Масляев А. И. — М., 2005. — С. 674; Міхно О. І. Припинення договору за цивільним законодавством України [Текст] : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2007. — С. 13; Боднар Т. В. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. — 3-є вид., перероб. і доп. / За ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К., 2008. — Т. II. — С. 125.

Волю визначають як внутрішній намір особи, спрямований на реалізацію певної правової мети, психічне регулювання поведінки особи, що полягає в детермінованому та мотивованому бажанні досягнення поставленої мети, у виборі рішення, розробці шляхів, засобів та докладанні зусиль для їх здійснення²³.

У доктрині цивільного права загальноприйнятим є поділ юридичних фактів за ознакою залежності від зв'язку з волею суб'єкта на дії і події. Зауважимо, що у цьому контексті поняття «дії» слід розуміти в широкому значенні форми прояву активності, у тому числі і як бездіяльність.

З огляду на те, що всяка дія є наслідком волевиявлення, та враховуючи, що поєднання боржника і кредитора в одній особі характеризується відсутністю чинника волі, на нашу думку, зазначена підстава припинення зобов'язання зумовлюється подією.

Усі правові форми домовленостей про припинення зобов'язання мають ознаки правочинів з тією їх особливістю, що усі вони спрямовуються на припинення цивільних прав та обов'язків, що виникли на підставі первісного договору, а тому такі домовленості мають відповідати загальним вимогам про правомірність правочинів, передбаченим ст. 203 ЦК

У середині ХХ ст. О. С. Іоффе привернув увагу до того, що заперечення вольового походження подій не можна визнати правильним щодо всіх випадків цього роду. Так, смерть і пожежа належать до розряду подій, хоча смерть може бути результатом вбивства, пожежа — результатом підпалу. Таким чином, різницю між діями і подіями слід вбачати не в джерелі їх походження, а в характері їх процесу: події мають невольовий характер у своєму процесі, незалежно від причин їх виникнення, тоді як дії є вольовими не лише в своїй причині, але і в своєму процесі²⁴.

Дещо пізніше О. О. Красавчиков обґрунтував поділ юридичних подій на абсолютні та відносні, а також запропонував таке їх визначення:

– абсолютна юридична подія — це явище, як те, що не викликане діяльністю людей, так і те, що настає незалежно від такої діяльності

²³ Див.: Ойгензихт В. А. Воля и вина в гражданском праве / В. А. Ойгензихт // Сов. государство и право. — 1982. — № 4. — С. 49.

²⁴ Див.: Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. — Л., 1949. — С. 120.

(природна смерть особи, повінь, посуха, землетрус тощо), тобто таке, що виражає прояв сил природи незалежно від дій і свідомості людини;

– відносна юридична подія — це явище, що викликане діяльністю людей, але яке відбувається незалежно від причин, що його зумовили (наприклад, народження особи). Тобто це явище, причиною виникнення якого є вольова людська діяльність, що впливає на подальший розвиток цього явища лише до певного моменту, після якого воно виступає і розвивається незалежно, самостійно і на своєму заключному етапі розвитку може бути враховане правом²⁵. На нашу думку, прикладами відносної юридичної події є неприродна смерть фізичної особи (внаслідок самогубства, нещасного випадку, умисного або неумисного вбивства тощо), державна реєстрація юридичної особи.

У судовій практиці встановлення між сторонами певного правовідношення трактується як подія: «...для виконання кредитного договору необхідне вчинення сторонами передбачених умовами договору дій, які призводять до встановлення між ними кредитного правовідношення. Таке правовідношення встановлюється між сторонами з часу отримання позичальником від банку кредиту. З настанням цієї події договір як підстава для виникнення кредитного правовідношення у повному обсязі вважається таким, що відбувся» (постанова Вищого господарського суду України від 21 жовтня 2015 р. у справі № 910/3175/15-г).

Таким чином, поєднання боржника і кредитора в одній особі може бути наслідком як абсолютної, так і відносної юридичної події (наприклад, відповідно — природна або неприродна смерть фізичної особи).

Аналіз положень ч. 1 ст. 1, п. 3 ч. 1 ст. 3, частин 1, 2 ст. 4, ст. 6, ч. 1 ст. 598 ЦК в їх системному взаємозв'язку дає підстави для висновку про те, що кожне конкретне зобов'язання частково або у повному обсязі фактично припиняється лише з однієї підстави, джерелом встановлення якої є:

– закон (Конституція України, ЦК, а також інші закони України, які приймаються від-

повідно до Основного Закону та зазначеного Кодексу);

– взаємна домовленість між сторонами договору на засадах вільного волевиявлення та свободи договору.

Погоджуємося з О.І. Міхно, яка дійшла висновку про те, що усі правові форми домовленостей про припинення зобов'язання мають ознаки правочинів з тією їх особливістю, що усі вони спрямовуються на припинення цивільних прав та обов'язків, що виникли на підставі первісного договору, а тому такі домовленості мають відповідати загальним вимогам про правомірність правочинів, передбаченим ст. 203 ЦК²⁶.

За ознакою юридичної природи підстав припинення зобов'язань поєднання в одній особі боржника і кредитора відносять до групи тих, що не є правочинами (як і неможливість виконання зобов'язання, смерть фізичної особи та ліквідація юридичної особи).

Поєднання боржника і кредитора в одній особі відбувається поза сферою активності сторін у зобов'язанні та без їхнього волевиявлення і без можливості самостійно вирішувати питання його припинення саме з цієї підстави

Оскільки поєднання боржника і кредитора в одній особі є підставою припинення зобов'язання, встановленою законом (ст. 606 ЦК), та з огляду на право сторін договору врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, такі відносини, які не врегульовані цими актами, зазначена підстава не може визначатися взаємною домовленістю сторін договору, що, у свою чергу, виключає наявність індивідуальної волі однієї сторони або спільної волі обох сторін зобов'язання на виникнення такої підстави у майбутньому. У цьому контексті встановлення судом таких обставин, як наявність волі особи та її виявлення в процесі укладення договору як необхідних його елементів, або наявність договірних відносин, унеможливорює застосування положень ст. 606 ЦК до спірних правовідносин.

Обставина являє собою явище, подію, факт і т. ін., що пов'язані з чим-небудь, супроводять або викликають що-небудь, впливають на щось²⁷, стан це обставини, умови, в яких хто-, що-небудь перебуває, існує; ситуація, зумовлена певними обставинами, умовами²⁸. При з'ясуванні судом обставин справи, з точки

²⁵ Див.: Міхно О. І. Припинення договору за цивільним законодавством України [Текст]: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2007. — С. 5, 19.

²⁷ Див.: Словник української мови: в 11 томах. — К., 1974. — Том 5: Н—О. — С. 584.

²⁸ Див.: Словник української мови: в 11 томах. — К., 1978. — Том 9: С—К. — С. 643.

²⁵ Див.: Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. — М., 1958. — С. 166.

зору виду обставин відповідно до їх значення, на нашу думку, варто зважати на те, що припинення зобов'язання внаслідок поєднання боржника і кредитора в одній особі є обставиною причини, оскільки означає причину виникнення такого стану.

За ознакою юридичної природи підстав припинення зобов'язань поєднання в одній особі боржника і кредитора відносять до групи тих, що не є правочинами (як і неможливість виконання зобов'язання, смерть фізичної особи та ліквідація юридичної особи)¹.

Поєднання боржника і кредитора в одній особі відбувається поза сферою активності сторін у зобов'язанні та без їхнього волевиявлення і без можливості самостійно вирішувати питання його припинення саме з цієї підстави.

Припинення договірних зобов'язань поєднанням в одній особі боржника і кредитора може відбуватися внаслідок настання відносної юридичної події, зумовленої укладенням іншого правочину

На наше переконання, у разі спадкування за заповітом воля спадкодавця на вчинення одностороннього правочину не є чинником, що в подальшому унеможлиблює поєднання боржника і кредитора в одній особі, оскільки визначальне значення для такого поєднання має зумовлений смертю кредитора-спадкодавця факт відкриття спадщини та її прийняття спадкоємцем-боржником.

Зобов'язання за ст. 606 ЦК припиняється внаслідок події, при цьому волевій дії особи, що зумовлюють її настання, правового значення не мають (наприклад, незалежно від того, здійснюється спадкування за законом чи за заповітом, — вчинення самогубства кредитором-спадкодавцем та подальше прийняття спадщини його боржником, при-

йняття власником рішення про реорганізацію юридичної особи та подальша її державна реєстрація тощо).

Припинення договірних зобов'язань поєднанням в одній особі боржника і кредитора може відбуватися внаслідок настання відносної юридичної події, зумовленої укладенням іншого правочину. Наприклад, з огляду на положення ч. 1 ст. 832 ЦК, у разі реалізації позичкодавцем права на відчуження речі, яка передана ним у користування, права та обов'язки позичкодавця переходять до набувача речі — фізичної або юридичної особи. У випадку якщо набувачем речі стає її користувач, його статус зобов'язаної сторони за договором позички змінюється, оскільки після переходу до нього права власності на річ припиняються і його обов'язки користувача, встановлені ч. 2 ст. 833

ЦК: користуватися річчю за її призначенням або відповідно до мети, визначеної у договорі; користуватися річчю особисто, якщо інше не встановлено договором; повернути річ після закінчення строку договору в такому самому стані, в якому вона була на момент її передання.

Внаслідок поєднання в одній особі користувача і позичкодавця з об'єктивної причини відпадає потреба у поверненні речі користувачем після закінчення строку користування нею, не настають правові наслідки неповернення речі, втрачається (зникає) право вимоги:

– позичкодавця — щодо розірвання договору і повернення речі (ч. 2 ст. 834 ЦК); примусового повернення речі, а також відшкодування завданих збитків (ч. 1 ст. 836 ЦК);

– особи, яка стала власником речі, переданої у користування, — вимагати розірвання договору, який укладено без визначення строку (ч. 3 ст. 834 ЦК).

(Продовження матеріалу буде опубліковано в наступних номерах журналу)

¹ Див., напр.: Сібільов М. М. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. — К., — 2004. — С. 419.